

Л. І. ДАНИЛЕНКО

**ПРОСТІР «МОВА — ЛЮДИНА — КУЛЬТУРА»
АКАДЕМІКА В. М. РУСАНІВСЬКОГО** _____

Стаття присвячена 80-річчю від дня народження академіка В. М. Русанівського. Викладено його погляди на мову як визначальний чинник формування культури й духовності людини. Зроблено спробу окреслити деякі особистісні риси вченого, які доповнюють його академічний образ.

Ключові слова: В. М. Русанівський, українське мовознавство, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

*Хай буде легко. Дотиком пера.
Хай буде вічно. Спомином пресвітлим.*

Л. Костенко

Люди не завжди усвідомлюють значення часу, в якому живуть. А ще менше осягають значення тих особистостей, з якими ділять цей час. Чим далі ми йдемо в майбутнє, тим менше з нами минулого. Така людська природа. Але є дати, пов'язані з іменем людини, чий думка й творчість впливали на сучасників. Так було в академіка Віталія Макаровича Русанівського. Ми відзначаємо його вісімдесятирічний ювілей помертню — вже минуло понад чотири роки, як він відійшов із земного життя. Нині маємо сумну і водночас світлу нагоду не тільки виявити пошану до цієї Людини і Вченого, але й доторкнутися до багатства його текстів, ще не до кінця вивчених.

Певна річ, мірилом успіху вченого є визнання його науковою спільнотою. Визнання до В. М. Русанівського прийшло ще за його життя. Ось як вичерпно про це написала Н. Г. Озерова: «В історії кожної науки є хронологічні відрізки, які називають іменем найяскравішого її творця, людини, вченого, що уособлював її, жив у тому часі та йшов попереду нього. В українському мовознавстві ХХ ст. таким науковим велетом є академік Віталій Макарович Русанівський, через життєву і наукову долю якого пройшли всі бурі цього століття»¹.

Науковий авторитет ученого створюється його власною працею. В академіка В. М. Русанівського авторитет неспростовний. Його спадщина налічує понад 400 видань — книг, підручників, словників, статей, рецензій з порівняльно-історичного мовознавства, пам'яткознавства, джерел розвитку східнослов'янських літературних мов, української граматики, культури мови, функціональних стилів, лексикології і лексикографії, лінгвістичної шевченкіани, історії лінгвістичної славістики. У колі багатогранних наукових інтересів ученого особливе місце посідала тема, яку можна вважати наскрізною для всіх його праць, — мова, культура, людина. Тема вічна, глибока і водночас на тлі сучасного соціокультурного ландшафту актуальна.

¹ Озерова Н. Г. Віталію Макаровичу Русанівському — 70 років // Мовознавство. — 2001. — № 3. — С. 4.

В. М. Русанівський обстоював думку, що «мова — важлива сполучна ланка в ланцюгу національної єдності, разом із спільністю історичної долі вона сприяє усвідомленню належності до єдиного національного організму»². Його бентежило «ставлення до української мови й культури як до меншшартованих»³, непокоїв стан української мови в сучасному суспільстві: «Повне відновлення української мови в житті суспільства відбудеться тоді, коли вона стане не фігмовим листком для нашої еліти, а неповторним засобом спілкування зі своїм народом»⁴. Як зауважила Н. Ф. Непийвода, ставлення Віталія Макаровича «до мови <...> виявляється в тому, що доля її викликає суперечливі почуття: гіркоти, коли її зневажають, <...> і присмаченої цією гіркотою радості від життєвої сили мови»⁵.

Цілісну концепцію розвитку української літературної мови з чіткими хронологічними межами В. М. Русанівський подав у монографії «Історія української літературної мови»⁶. Концептуально-ретроспективний огляд майже десяти століть він здійснив від давньокиївської літературної мови, мови післямонгольської доби, староукраїнської літературної мови, її розквіту та занепаду, до відродженої — завдяки авторитету Шевченкового слова⁷ — української літературної мови в ХІХ ст. та української літературної мови в ХХ ст., що мала в цей період свої особливості. Ми не ставимо собі за мету аналізувати цю працю. Свого часу це досить вичерпно зробили С. Я. Єрмоленко⁸ та Г. П. Півторак⁹. Нам важливо наголосити, що наукові твори В. М. Русанівського апелювали не тільки до розуму, а й до почуттів потенційного читача. Тому об'єктивний виклад супроводжувався епітетами, метафорами, порівняннями та іншими художніми засобами.

Іноді його метафори лаконічні, традиційні, як-от: *обробляти ниву літератури, закласти фундамент знань, горизонти науки, загальнокультурна канва, широта мислення, поетична душа, духовний світ, незгладимий слід та ін.*

Здебільшого вони свіжі, незатерті, несподівані, напр.: *алітерації Б. Антонича перехлюпують через край, запашилий народний вислів, творчо-естетична робота, мовно-естетичне чуття, червоно-революційна лексика, речник української нації, інтимізуючий засіб, оголена простота, принижена душа, зіткнення мовних стихій, люди, наділені й обділені талантами, нежиттєвий правопис та ін.* Найкращий коментар до таких зразків авторської мовотворчості знаходимо в самого В. М. Русанівського: «Він не прагне вразити читача, примусити його зажмуритися від несподіванки. Ні, він просто шукає і знаходить слово, яке передасть усю глибину заздалегідь спроектованого художнього змісту»¹⁰.

Іноді авторські порівняння досить розгорнуті: «Як в українській вишивці символічно поєдналися червоний і чорний кольори, так у поезії великого Кобзаря України переплелися любов і ненависть, ніжність і гнів, замилування і про-

² Русанівський В. М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності // Там же. — 1993. — № 6. — С. 12.

³ Русанівський В. М. Історія української літературної мови. — К., 2001. — С. 378.

⁴ Русанівський В. М. Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі // Мовознавство. — 2004. — № 4. — С. 7.

⁵ Непийвода Н. Ф. Автор наукового твору: спроба психологічного портрета // Там же. — 2001. — № 3. — С. 13.

⁶ Русанівський В. М. Історія української літературної мови.

⁷ Пригадаймо у поета Д. Білоуса: «А тут велет Шевченко встас, і народ утверждається в слові».

⁸ Єрмоленко С. Я. [Рец. на:] В. М. Русанівський. Історія української літературної мови. — К., 2001. — 391 с. // Мовознавство. — 2001. — № 3. — С. 136–140.

⁹ Півторак Г. П. [Рец. на:] В. М. Русанівський. Історія української літературної мови: Підручник — 2-е вид., доп. і перероб. — К., 2002. — 424 с. // Мовознавство. — 2006. — № 2–3. — С. 187–194.

¹⁰ Русанівський В. М. Історія української літературної мови. — С. 345.

кляття»¹¹; «Майстерність хлібороба полягає в тому, що він уміє відібрати найкраще зерно, помістити його в родючий ґрунт і добре доглянути посіви. Майстерність поета нагадує хліборобську працю: з паралелізмів і сталих порівнянь він видобуває слова-символи, добре знаючи, що символічність у них підтримується зв'язком із фольклорною образністю, і ставить їх у новий семантичний контекст»¹².

Семантична глибина слова в текстах майстрів красного письма (як, наприклад, здвоєні слова у А. Малишка: *грім-луна, ніч-недрема, дим-туман* або у Ю. Клена: *вітер-завірюха, місяць-білоріг*, у І. Драча: *ліс-переліс, дівич-дума*) часом так захоплювала В. М. Русанівського, що він сам удавався до творчих експериментів: «А якщо з'єднати в одно два характеристичних слова? Тоді постає чи не повний образ. Назвав людину грубіяном-бруднолайком — і ніяка додаткова характеристика не потрібна»¹³.

Засобом стилістичного увиразнення мови також слугувала авторові алітерація, що промовляла такими звуками: *хлюпін хвиль, <осінь> шепоче, шелестить пожовклим листям, олюднена любов та ін.*

Емоційна насиченість мови В. М. Русанівського виявляється ще в одній особливості — він вибудовує простір діалогу через спонукальні форми дієслова: *вслухайтесь, зупиніться, забудьмо, розгляньмо, спробуймо, поверніться*, серед яких найчастотнішим було дієслово *порівняймо*. Він чинив так, як радив свого часу О. О. Потебня: «Необхідно, щоб розмова передувала письму й залишалася мірилом під час писання»¹⁴. Незважаючи на те, що йдеться не про живий діалог, а уявний, автор створює атмосферу, в якій чує не тільки себе, свій власний голос, а прагне схилити читача до спільного роздуму і взаємозбагачення, зберігаючи разом з тим власну самостійність. Як відзначив О. Б. Ткаченко, тяжіння до діалогічності «характеризує одну з рис української ментальності й може свідчити про давню (і не викорінену) звичку народу до різноманітних рад, обговорень і полемік, яка може сягати давньокиївських часів з їхніми вічами»¹⁵.

У висловлюваннях В. М. Русанівського про мову простежуються також ознаки афористичності: «Без порівняння немає пізнання»¹⁶, «Мова в житті кожного народу — це надійна опора в його духовному й матеріальному розвитку»¹⁷, це «знаряддя творення культури»¹⁸.

З потребами культури В. М. Русанівський пов'язував стабільний український правопис. Правопис — це культурна справа, а основний чинник культури — традиція. Дискусії зі «змінювачами природної мови»¹⁹ завдавали чимало клопоту, а проблеми українського правопису вчений вважав, образно кажучи словами письменника В. О. Базилевського, «тріскучими перегонями над прірвою», позанауковими завихреннями: «Зараз дехто намагається накинути на нього чорний флер, але даремно. <...> Усі розмови про те, що правопис було зрусифіковано, — злобна й неграмотна балаканина далеких від науки людей. «Український правопис» було видано мільйонним тиражем, і це позитивно позначилося на нашій культурі»²⁰.

В. М. Русанівського мова цікавила не лише як теоретичний об'єкт лінгвістики. Він розумів, що слово має велику життєву силу — духовно-культурну, освіт-

¹¹ Там же.— С. 185.

¹² Там же.— С. 184.

¹³ Там же.— С. 345.

¹⁴ Потебня О. О. Естетика і поетика слова.— К., 1985.— С. 265.

¹⁵ Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність.— К., 2006.— С. 21.

¹⁶ Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики.— К., 1988.— С. 91.

¹⁷ Русанівський В. М. Історія української літературної мови.— С. 6.

¹⁸ Русанівський В. М. У слові — вічність: Мова творів Т. Г. Шевченка.— К., 2002.— С. 3.

¹⁹ Русанівський В. М. Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі.— С. 7.

²⁰ Русанівський В. М. Депо з історії Інституту // Мовознавство.— 2005.— № 3—4.— С. 26—27.

ню, виховну. Є певна знаковість у тому, що його остання надрукована стаття була присвячена мові літератури для дітей²¹. Якою він її побачив? Такою, що мала традиційні й новаторські риси. Так, у казках для малечі відзначав узвичаєні казкові зачини й завершення, мовні кліше, а в лексиці — багато діалектних рис, що відрізняли західний регіон (*файно, таздування, увидіти* тощо) від центрального й східного (*таллапнути, тарганити* — тягти щось важке на собі, *кухва* та ін.). Йому імпонувала багата авторська мова, але без надмірностей, наприклад, «коли множина від багатьох іменників утворюється за допомогою суфікса **-ята**: *вчителяята, назуряята, школярчата, чубучата, бусорчата, дикунчата, хуліганчата, пацанчата*. Чи не занадто?»²².

Окрасою художньої літератури для підлітків В. М. Русанівський вважав фразеологію — літературну й авторську (пор.: *втерти маку, передати куті меду, заварити кашу, не вчи вченого, нічого в цьому не петрати, збити на кисллицю, трудився, аж дим ішов, поспішав, як свекор пелюшки прати*) та емотивно забарвлені синоніми, пор. пари: *з'їсти* — *умелігати, говорити* — *мнякати, задаватися* — *пиндючитися, потрапити в біду* — *вталапатися, швидко заговорити* — *заджерготити* та ін. Природно, автор не уникав коментування мови «хіпових підлітків», у якій процвітали гострі слівця, жаргонізми *чувак, щипач, атас, розколотися* та ін. Проте його ставлення до таких мовних явищ було негативним, бо вони — модні тенденції, що сигналізували про небезпеку, перетворювали художню літературу на літературу нехудожню, пор.: «Можна б тут назвати художню літературу, проте вона робить кроки на віддалення від літературної мови: одні намагаються наслідувати росіян і американців, жменями вводячи в свої твори арго та всілякі непристойності, інші пишуть своєю говіркою, щоб досягти ефекту невимушеності, а насправді віддаляючи свій твір від масового читача. І це теж проблема»²³.

Підсумовуючи міркування про літературу для дітей, В. М. Русанівський висував до неї такі основні вимоги: треба, по-перше, щоб вона мала цікаві сюжети, переважно пригодницькі, бо «чому сучасні діти так захоплюються романом про Гаррі Поттера? Мабуть тому, що в них (романах. — *Л. Д.*) є наліт чортівщини»²⁴, по-друге, щоб ці твори були написані «барвистою, приправленою гумором мовою»²⁵. Така позиція вченого суголосна настановам О. О. Потебні: «Неможливо стати справді письменником для дітей, <...> не перевіривши і не перевіряючи постійно зрозумілості й сили своїх слів на тих, кому вони призначені»²⁶. Треба мати особливий талант, щоб написати таке, що й дитина прочитає.

Коли ми говоримо «про кожного визначного вченого, — справедливо зазначає О. Б. Ткаченко, — аж ніяк не можна обмежитися вивченням самої його наукової спадщини, бо вся вона виростає й реалізується як наслідок його рис як людини»²⁷. Цілком об'єктивним буде твердження, що В. М. Русанівський мав природний талант до науки, який переріс у глибокий професіоналізм, мав організаторський і педагогічний хист. У нього були учні, які стали відомими вченими в різних галузях мовознавства — україністиці, русистиці, славистиці — і які нині ведуть самостійні дослідження, продовжуючи справу, традиції, задуми свого Вчителя. Він був людиною творчою, принциповою, наполегливою і працьовитою. Мав свої слабкості й недоліки — а хто їх не має? «Зрештою, — по-

²¹ Русанівський В. М. Мова літератури для дітей // Там же. — 2006. — № 5. — С. 3–14.

²² Там же. — С. 9.

²³ Русанівський В. М. І рости, і діяти нам треба // Тижневик 2000. — № 22 (320). — 2006. — 2 черв.

²⁴ Русанівський В. М. Мова літератури для дітей. — С. 8.

²⁵ Там же. — С. 11.

²⁶ Потебня О. О. Знач. праця. — С. 265.

²⁷ Ткаченко О. Б. Олександр Савич Мельничук як людина і вчений // Мовознавство. — 2001. — № 6. — С. 4.

годьмося з Аллою Миколаєнко, — таланти непросто сприймати однозначно. <...> Можна лише краєм ока підглядіти частку простору митця, щоби хоч на децицію збагнути його істинну сутність»²⁸. До того ж у кожного буде свій кут зору. Відзначимо у Віталія Макаровича рису, що багатьом впадала в око, — його тяжіння до гумору й іронії. Вони збереглися в нашій пам'яті не словесними формами, а настроєм.

Великий знавець гумору чеський письменник Карел Чапек вважав, що гумор — це завжди «трошки захист від життя». А інший видатний чеський письменник, Ярослав Гашек, створив образ Швейка, якому почуття гумору рятувало це саме життя. Справді, у наш перенасичений та переобтяжений подіями й емоціями час, коли, за Ліною Костенко,

«Завихрень безліч.
Тиші — анітрохи,
А струсам різним утрачаєш лік» («Кобзареві»),

коли неприємності не зникають і не з'являються знову, а лише переходять з одного стану в інший, почуття гумору рятує, а людей, одарованих цією шасливою якістю, люблять і цінують у будь-якому товаристві.

В. М. Русанівського цікавив гумор як психоемоційний і лінгвокультурний феномен. Мові українського гумору він присвятив статтю «Український гумор і його мова». Наведемо з неї цитату: «Український гумор — цілком оригінальне явище, в якому злилися дві абсолютно протилежні стихії — добродушність і злість»²⁹. «Хамів на світі більшає, а солов'їв меншає»³⁰ — цей афоризм Олеся Гончара не випадково привернув увагу В. М. Русанівського. У цих словах — імпліцитно висловлений власний погляд на людську совість, честь і гідність. Ось дослідник пише про вияви гумору за радянських часів, коли «можна було також писати епіграми на свого колегу по перу (але не на всіх)»³¹. Зауваження в дужках «але не на всіх» є виявом тонкого іронічного підтексту. Те саме відчувається в інших рядках (вони стосуються мови творів Ю. Ярмиша): «А ось вислів про політичні реалії всіх віків і народів: "... На чолі держави-експериментатора у них [людей] чомусь обов'язково утверджується злодій, який створює замість раю — земне пекло»³², «А якщо вірити народіві, то одна біда не ходить, за нею ще ходить група»³³. Узагалі, В. М. Русанівського захоплювала «легка українська іронія, що є однією з ознак нашої ментальності»³⁴. Він з інтересом примічав мовні засоби й стилістичні прийоми гумору та іронії у творах О. Довженка, О. Вишні, О. Чорногуза, А. Крижанівського, Ю. Андруховича, Вс. Нестайка. Так, добираючи зернинки індивідуальної мовної творчості, звертав увагу на дотпні порівняння: *курінь був темний, як студент-заочник; двоповерхова хижа з мансардою, яка тепер зветься хатинкою*, літературні ремінісценції: *Світ ловив їх і піймав; У людини повинно бути все прекрасне: одяг, почерк і прізвище; Нове життя нової прагне шапки; Всі в будинку Чудловських були радісні, збуджені* (на зразок новішого *усе змішалось в домі донецьких...*), авторські сентенції: *До міста не добігло, а з села не втекло; Гнув лінію. А вона була прямою* або авторські оказіоналізми *відреферендитися, самоповисуватися, вождик, говоряка* та ін. При цьому вчений закликав авторів дослухатися до зауваження О. Довженка про те, що письменник повинен бути не фотографом, а селекціонером, який формує сучасну літературну мову. Звідси критичне ставлення

²⁸ Миколаєнко А. «Молодий я, молодий...»: До 120-річчя від дня народження Павла Тичини // Літ. Україна.— 2011.— 27 січ.

²⁹ Русанівський В. М. Український гумор і його мова // Мовознавство.— 2005.— № 2.— С. 3.

³⁰ Русанівський В. М. Мова літератури для дітей.— С. 9.

³¹ Русанівський В. М. Український гумор і його мова.— С. 4.

³² Русанівський В. М. Мова літератури для дітей.— С. 8.

³³ Русанівський В. М. Український гумор і його мова.— С. 5.

³⁴ Русанівський В. М. Історія української літературної мови.— С. 346.

В. М. Русанівського до новотворів типу «снікерсувати (як і, скажімо, вафлювати, шоколадувати, шашикувати і под.)»³⁵, яких у мові не існує, чи до росіянізмів (соблазнительно, ісключительно, желательно та ін.) як до художнього прийому, що не сприяє піднесенню статусу й авторитету української мови, надто її призначенню бути мовно-естетичним знаком культури (МЕЗК — термін, запропонований С. Я. Єрмоленко³⁶).

Головне, однак, полягає в тому, що завдяки непересічним талантам майстрів слова, їхнім вдалим лінгвістичним знахідкам учений розкривав необмежені можливості рідної мови в передачі смислів і образів. Цей процес постійний, нескінченний, як нескінченне пізнання й осмислення текстів кожною людиною.

Говорячи про ставлення В. М. Русанівського до гумору та іронії, не можна не відзначити його схильності до самоіронії, що може собі дозволити лише сильна, розумна, самодостатня і впевнена у собі людина.

«Чого не може терпіти українець — це покинутості й сирітства»³⁷ — так сказав Віталій Макарович у одній зі своїх статей. Ніби сам про себе сказав, бо, як здається, в останні роки свого життя він переживав саме такі почуття. Є речі, які не озвучуються, але від того вони не перестають існувати. Не можна сказати, що він відмовився від спілкування — його було багато і з людьми, і з живою природою. Проте людське спілкування — матерія тонка. Тут принцип «чим більше, тим краще» не працює. Він до останнього приймав у себе вдома тих людей, кому довіряв, кого шанував і любив. Але чогось-таки не вистачало...

Можливо, саме тому його «літній вік» був позначений більшою відкритістю до людей. З великою повагою, теплом, а почасти й сумом, бо «лишилась невеличка жменька»³⁸, згадував В. М. Русанівський про всіх колег, з ким усе своє життя (з 1957 р. до 2007 р. — 50 років!) пропрацював в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Багатьом корифеям він давав коротенькі характеристики: «колеритна і творча особистість» М. А. Жовтобрюх, «невтомний новатор» К. К. Цілуйко, «дуже діяльний» Л. А. Близниченко, «все або нічого» — такою була З. Т. Франко, «спокійний, мудрий, урівноважений» Ю. О. Жлуктенко. «Треба віддати честь редакційній колегії “Мовознавства” за те, що вона ніколи не допускала упереджених дискусій»³⁹. Здається, що він ніби боявся когось забути у своїх спогадах «Дещо з історії Інституту», а тому відзначив 87 імен інститутських і 37 імен позаінститутських філологів-мовознавців, хто розбудовував нашу лінгвістичну науку. «Якщо я когось не назвав у цьому переліку, хай мені вибачить і живе вічно»⁴⁰, — підсумував В. М. Русанівський.

Минуще все. Лиш слово не мине. Слово Віталія Макаровича Русанівського житиме серед нас у часі, просторі і дії, бо у слові — вічність.

L. I. DANYLENKO

THE «LANGUAGE — HUMAN — CULTURE» SPACE OF ACADEMICIAN V. M. RUSANIVSKYI

Article is dedicated to commemoration of 80 jubilee of V.M. Rusanivskyy academician. His views on language as a distinctive factor of development of cultural and spiritual life of a man are researched. Article describes some peculiar personal traits of character, that complement scholar's academician image.

Key words: V. M. Rusanivskyy, science, language, culture, personality.

³⁵ Русанівський В. М. І рости, і діяти нам треба.

³⁶ Ширше про це див.: Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки культури в історії літературної мови // Мовознавство. — 2007. — № 4–5. — С. 3–12.

³⁷ Русанівський В. М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності. — С. 4.

³⁸ Русанівський В. М. Дещо з історії Інституту. — С. 25.

³⁹ Там же. — С. 31.

⁴⁰ Там же. — С. 4.